

Κοινωνία ή αγορά;

Ο αξιολογικός ατομισμός του νεοφιλελευθερισμού
ως ηθικο-πολιτική πρόκληση¹

Αποτελεί θεμελιώδη αρχή του νεοφιλελεύθερου λόγου η μεθοδολογική αλλά και αξιολογική προτεραιότητα του ατόμου έναντι της όποιας συλλογικότητας, έναντι της κοινωνίας εντέλει. Η στάση αυτή έχει ως δεδηλωμένο στόχο την *a priori* απαξίωση της *κοινωνικής αρχής* και του σοσιαλιστικού ιδεώδους, το οποίο εγκαλείται ως εγχείρημα επιβολής μιας «τεχνητής», «αφύσικης» συλλογικής τάξης στη θέση μιας υποτιθέμενης «φυσικής» και «αυθόρμητης», η οποία βασίζεται στο *άτομο*, ως απόλυτη και αυτόνομη, οντολογικά και ηθικά, μονάδα. Η αξιολογία αυτή σηματοδοτεί τον εκφυλισμό της φιλελεύθερης παράδοσης από την –κλασική– σύνδεσή της με οικουμενικά δικαιώματα του ανθρώπου, στη –σύγχρονη– θεωρητική απαξίωση κάθε έννοιας κοινωνικής δικαιοσύνης και πολιτικών δικαιωμάτων και την αναγόρευση του αφηρημένου, αυτόνομου και απογυμνωμένου από κάθε κοινωνική αναφορικότητα ατόμου της αγοράς, σε αποκλειστικό υποκείμενο κρίσεων, που αφορούν όχι μόνον σε ζητήματα χρήσης των οικονομικών πόρων του, αλλά και σε ζητήματα αξιών.

Η θέση που υποστηρίζω κατανέμεται σε τρία σκέλη:

A. Η νεοφιλελεύθερη προσέγγιση προϋποθέτει λογικά τη ρήξη με ουσιώδεις διαστάσεις των ηθικοφιλοσοφικών προϋποθέσεων του κλασικού φιλελευθερισμού, όπως διατυπώνονται ήδη στο έργο του A. Smith. Από αυτή την άποψη, η αναδρομή στο τελευταίο είναι χρήσιμη, όχι ως τεκμήριο απιστίας, αλλά για την κατάδειξη των νέων αξιών που υπηρετεί η θεωρία.

B. Η απομάκρυνση αυτή καθορίζει και τη διολίσθηση της νεοφιλελεύθερης επιχειρηματολογίας από τον ωφελιμιστικό ατομικό ορθολογισμό, που αρχικά υποστήριζε, στην απαξίωση, εντέλει, κάθε ορθολογικότητας και την αντίληψη της κοινωνίας ως αγοραίου «παιγνίου», όπου κυριαρχούν η «παράδοση» και το «τυχαίο». Διάβημα που ισοδυναμεί με *ευθανασία της κοινωνικής θεωρίας* και τροφοδοτεί μια ιδεολογία διάλυσης του κοινωνικού και απορρόφησής του από την αγορά, στην οποία και περιέρχεται πλέον η αποκλειστική δικαιοδοσία όσον αφορά ζητήματα αξιών: οικονομικών και ηθικοπολιτικών.

¹ Ο Διονύσης Δρόσος είναι επίκουρος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Το κείμενο αυτό αποτελεί ομιλία στο Συνέδριο που οργάνωσε τον περασμένο Σεπτέμβριο η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων με θέμα «Και τώρα τι; Το μέλλον της σοσιαλιστικής ιδέας τον 21ο αιώνα».

Γ. Η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία αποτελεί ηθικοπολιτική πρόκληση όχι λόγω του ανενδοίαστου αμοραλισμού της, αλλά λόγω της, εν εξελίξει, ιστορικής τάσης προς καταστάσεις κοινωνικής αποδιάρθρωσης, τάση από την οποία καθορίζεται και την οποία με τη σειρά της νομιμοποιεί. Όμως, είναι πλέον κλειστός ο δρόμος της παραδοσιακής αντιπαράθεσης ενός κρατικού-κολεκτιβιστικού μοντέλου κοινωνικότητας στις ατομιστικές αξίες της αγοράς. Ως εκ τούτου, η ανασυγκρότηση της *κοινωνικής αρχής* είναι υποχρεωμένη να επινοήσει νέες απαντήσεις. Η *κοινωνική αρχή* οφείλει να υπερβεί (aufheben) τις φιλελεύθερες ιδεολογικές υποσχέσεις διατηρώντας αενάως ανοικτό το ζήτημα της δικής της μορφοποίησης. Να λειτουργήσει δηλαδή, ως «ρυθμιστική ιδέα».

A

Η θεμελίωση της νεοφιλελεύθερης θεώρησης στον Smith είναι ελέγξιμη από πολλές απόψεις. Ωστόσο, μια περιπτωσιολογική μόνον αντιπαράθεση αναφορών θα έκρυβε το γεγονός ότι εκείνο που αποσιωπάται δεν είναι η α ή η β κρίσιμη παράγραφος, αλλά το ότι οι αξίες που δεσμεύουν τη θεωρία αναφέρονται σε κριτήρια οικουμενικότητας ευρύτερα της αγοράς και υπόκεινται σε ορθολογικό έλεγχο.

Στο πλαίσιο της σμιθιανής θεώρησης, ο εγκωμιασμός της αγοράς ως νέας μορφής κοινωνικής αλληλεξάρτησης βασίζεται σε προϋποθέσεις:

α. Το πλέγμα των απρόσωπων, αγοραίων αλληλεξαρτήσεων ενέχει μια δυναμική χειραφέτησης από τις παραδοσιακές προσωπικές εξαρτήσεις, από τις οποίες και παρεμποδίζεται. Εντάσσεται υπό αυτή την έννοια στο πλαίσιο ευρύτερων κοινωνικών διεργασιών που χαρακτηρίζονται από τα οικουμενικά ιδεώδη της ελευθερίας και της φυσικής ισότητας. Η θετική αξιολόγηση της αγοράς δεν στηρίζεται στη βάση της οικονομικής της αποτελεσματικότητας μόνον, ούτε της «αυταξίας» του οικονομικού υποκειμένου, αλλά συναρτάται με αξιολογήσεις ευρύτερες και λογικά προηγούμενες. Εντέλει, η αγορά νομιμοποιείται ως μορφή του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας εν όψει του ιδεώδους συστήματος της φυσικής ελευθερίας². Πέρα από το ρεαλισμό της σύλληψης του Smith, εκείνο που ενδιαφέρει είναι το γεγονός ότι η ηθική του φιλοσοφία δεν κατασκευάζεται στα μέτρα της αγοράς. Προηγείται της ανάλυσης της αγοράς και αποτελεί το κριτήριο ενώπιον του οποίου αξιολογούνται οι αγοραίες σχέσεις.

β. Εξάλλου, τα άτομα νοούνται ως υποκειμένα ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η ιδιωτική ιδιοκτησία είναι ένα από αυτά. Δεν είναι η συμπύκνωση όλων. Η αξίωση της ελευθερίας του ατόμου δεν έχει ακόμα αποσπασθεί από τις αξίες της κοινωνικότητάς του³. Εξ ου και η ανάγκη περιορισμού των «αντικοινωνικών» της διαστάσεων και συνεπειών. Η κοινωνία της αγοράς μπορεί να υπάρξει μεταξύ εγωιστικών ατόμων· όμως, μόνον υπό την προϋπόθεση της επαρκούς λειτουργίας ενός πολύπλοκου πλέγματος ελέγχων και μετριασμών του εγωισμού, που κλιμακώνεται από τον αυτοέλεγχο μέχρι το σύστημα δικαιοσύνης και την άμεση κρατική πρωτο-

βουλία. Βαθμίδες που διαμεσολαβούνται από κριτήρια ορθολογικότητας από τη σκοπιά ενός *ιδεατού αμερόληπτου και καλά πληροφορημένου παρατηρητή*⁴. Οι κρίσεις των πραγματικών ατελών παρατηρητών, είτε πρόκειται για συμπολίτες του πράττοντος είτε για θεσμούς, οφείλουν συμμόρφωση προς τις ορθολογικές επιταγές της αμερόληπτης σκοπιάς. Δηλαδή: και το άτομο εγκυβιάται στο όνομα κοινωνικών αξιών και οι αξίες αυτές δεν ενοσρκώνονται σε κάποια αφηρημένη συλλογικότητα, αλλά αποτελούν αντικείμενο αδιάλειπτης κοινωνικής διεργασίας. Ούτε το ατομικό αξιολογείται πάνω από το κοινωνικό αλλά ούτε το κοινωνικό ανάγεται στο κρατικό.

Η ένταση μεταξύ πραγματικού και αξιακού επιτρέπει τον έλεγχο τόσο του αγοραίου όσο και του πολιτικού πράττειν, αποφεύγοντας την αξιολογική υπαγωγή του ενός στο άλλο. Ο Smith επιμένει με έμφαση στην ιδιοσυστασία της πολιτικής διαδικασίας που απαιτεί άλλης ποιότητας αρετές από τις ελάχιστες, λειτουργικά αναγκαίες για την αγορά. Όλοι οι πολίτες πρέπει να μετέχουν εκείνων των κοινωνικών αρετών που συνοψίζονται σε ό,τι ονομάζει «δημόσιο πνεύμα». Αυτές οι αρετές συνιστούν θεμελιώδη όρο για την εκπλήρωση του αξιακού ιδεώδους και οφείλουν να αποτελούν αντικείμενο δημόσιας μέριμνας.

γ. Η ανάγκη συγκρότησης κράτους αποσπασμένου από τα μερικά, ιδιοτελή συμφέροντα αποτελεί την κεντρική ιδέα της κριτικής του Smith στο μερκαντιλισμό. Η ίδια, όμως, λογική είναι που οδηγεί και στην αναγκαιότητα παρεμβάσεων που υπερβαίνουν το ελάχιστο πλαίσιο του κράτους δικαίου. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της παιδείας, όπου, ενώ διαπιστώνεται η μεγαλύτερη αποδοτικότητα της ιδιωτικής εκπαίδευσης, προκρίνεται εντέλει η δημόσια. Ο λόγος της πρόκρισης αυτής είναι η συμμόρφωση προς την αξιακή απαίτηση της *μόρφωσης δημόσιου πνεύματος των πολιτών*, απαίτηση που δεν παράγεται από την ίδια την αγορά. Ο Smith υποστηρίζει ότι είναι συμβατή με την αγορά· ωστόσο δεν παράγεται από αυτήν. Αντίθετα: η αγορά αναπαράγει, αφημένη στην εσωτερική της λογική, τους όρους άρνησης αυτής της αξίας. Η όλη ενασχόληση του Smith με το ζήτημα της αλλοτριώσεως βασίζεται σε αυτό το στοιχείο και εκφράζει ακριβώς τη μέριμνά του για το μετριασμό των αγοραίων σχέσεων ώστε να περιφρουρηθεί η συμβατότητά τους με τις οικουμενικές αξίες που έχουν ήδη τεθεί⁵.

Υποστηρίζω ότι η νεοφιλελεύθερη υπεράσπιση της αγοράς έχει χαρακτήρα ιδεολογικό-απολογητικό, ακριβώς διότι διενεργείται με αφαίρεση από τέτοιου τύπου προϋποθέσεις. Και ότι ακριβώς αυτή η αφαίρεση είναι που την οδηγεί εντέλει στον ανορθολογισμό.

B.

Από τις εκδοχές του νεοφιλελευθερισμού, η νεο-αυστριακή είναι όχι μόνον η πιο φιλόδοξη θεωρητικά, αλλά και εκείνη που αναδεικνύει καθαρότερα την ιδεολογική φυσιογνωμία του όλου διαβήματος, ωθώντας στην ακραία λογική τους συ-

νέπεια τις προκείμενες που είναι κοινές σε όλες τις συνιστώσες του, παρά τις επιμέρους, ενίοτε όχι αμελητέες, διαφοροποιήσεις.

Η δικαιολόγηση της κοινωνίας της αγοράς με αφαίρεση από τις ηθικο-φιλοσοφικές προϋποθέσεις διενεργείται σε δύο φάσεις: Η πρώτη αντιπροσωπεύεται από τη θεωρία της πραξεολογίας του Mises και χαρακτηρίζεται από έναν περιοριστικό, αλλά «ορθολογικό ως προς το σκοπό» ωφελιμισμό. Η δεύτερη εκδηλώνεται στη θεωρία του Hayek που καταλήγει να κηρύσσει την πλήρη αποδέσμευση από κάθε ορθολογισμό και την άκριτη υποταγή στις δυνάμεις του «παιγνίου» της αγοράς, που υποκαθιστά εντέλει κάθε έννοια κοινωνίας ⁶.

Κατ' αρχήν, στο πλαίσιο της πραξεολογίας, το πεδίο του ανθρώπινου πράττειν που μπορεί να υπαχθεί σε όρους ορθολογικότητας ορίζεται κατά τρόπον ώστε να αποκλείεται από αυτό κάθε διεργασία σύστασης και αναστοχασμού σκοπών και αξιών που υπερβαίνουν το άτομο ⁷. Τέτοιου τύπου διεργασίες εκχωρούνται -σύμφωνα με μια μεθοδολογία βεμπεριανής έμπνευσης- στο χώρο της ανορθολογικότητας, όπου δεν είναι δυνατή πλέον η συνεννόηση, ο διάλογος και η κοινωνική διεργασία κριτικής και ελέγχου. Στον Smith, αντίθετα, αυτές ακριβώς οι διεργασίες είναι που διασφάλιζαν την αξιολόγηση όχι απλώς των μέσων, αλλά και τη συμβατότητα των ατομικών προς τις ευρύτερες αξίες της κοινωνικής συνύπαρξης και ευημερίας, πάντα εν όψει του ιδεώδους ενός συστήματος φυσικής ελευθερίας.

Στο πλαίσιο της πραξεολογίας, η μόνη θεμιτή ορθολογική δραστηριότητα είναι εκείνη του ελέγχου της αποτελεσματικότητας των μέσων. Η αγορά εγκωμιάζεται ως το κατ' εξοχήν πεδίο της ορθολογικότητας του «οικονομείν». Οι εκτός αγοράς θεσμοί κρίνονται με μέτρο τη συμβατότητά τους με την αγορά ενώ στον Smith συνέβαινε το αντίστροφο. Στον Smith η αγορά περιορίζεται από την κοινωνία ενώ στον Mises η αγορά αποτελεί το κριτήριο βάσει του οποίου αξιολογείται η κοινωνία. Ακόμα και το δόγμα της χριστιανικής θρησκείας αξιολογείται με μέτρο τη συμβατότητά του προς την αγορά: οφείλει να αποκαθάρει εαυτόν από κάθε έννοια κοινωνικής δικαιοσύνης ή συμπάθειας προς τους φτωχούς και αδυνάτους, που κατά τον Mises, αποτελεί τον κακό σπόρο των «αισθημάτων φθόνου» στα οποία στηρίζεται η σοσιαλιστική ιδεολογία ⁸.

Η αποδέσμευση της θεωρίας από οικουμενικά ιδεώδη απαξιώνει εκ των προτέρων κάθε κριτικό λόγο έναντι των αποτελεσμάτων της αγοραίας μορφής κοινωνικότητας και των ακραίων συνεπειών του ατομισμού. Απαξιώνει επίσης κάθε έννοια οικουμενικότητας του ανθρώπου, ο οποίος νοείται αποκλειστικά ως αυτοτελής ατομική οντότητα. Είναι χαρακτηριστικός ο ριζικός και δεδηλωμένος αντικαταναλισμός του διαβήματος. Η «Ιδέα μιας γενικής ιστορίας με πρίσμα κοσμοπολιτικό» ⁹ του Kant αντιμετωπίζεται ως η μήτρα κάθε κολεκτιβιστικής αξιολογίας ¹⁰.

Ο μεθοδολογικός ατομισμός της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας αναβαθμίζεται σε έναν αξιολογικό ατομισμό, ο οποίος, σύμφωνα με τη διαβεβαίωση του Mises, διασφαλίζει καλύτερα το «κοινό συμφέρον». Αυτή η αξιολογία βρίσκεται, βεβαίως, σε εντεταμένη σχέση με την υπεσχημένη αξιολογική ουδετερότητα της θεωρίας.

Η άρση της αντινομίας αυτής είναι που οδηγεί το νεοφιλελευθερισμό –διά του Hayek– στην αποδέσμευση από κάθε επίφαση αξιολογικής ουδετερότητας ¹¹. Για να ολοκληρωθεί η στεγανοποίηση της απολογητικής από κάθε απειλή «ορθολογισμού κατά την αξία» όχι μόνον πρέπει να απαξιωθεί κάθε μη αγοραία κοινωνική σχέση, αλλά και αυτή η έννοια του «κοινού αγαθού» να καταστεί αδιανόητη. Κάθε αξιολόγηση προηγούμενη λογικά της αγοράς, καταδικάζεται όχι πλέον ως ορθολογική, αλλά απλώς ως ανατρεπτική της «αυθόρμητης τάξης», του «παιγνίου της καταλλαγής» που δικαιολογούνται αφεαυτών ¹². Δεν ενδιαφέρει πλέον η ορθολογικότητα κατά τη διαμόρφωση των ατομικών προτιμήσεων/αξιολογήσεων. Ενδιαφέρει ότι κανένας άλλος μηχανισμός πλην της αγοράς δεν είναι σε θέση να πληροφορήσει για την ύπαρξη αυτών των αξιολογήσεων και να τις συσχετίσει με εκείνες των υπόλοιπων ατόμων ¹³. Η υποκατάσταση του οικονομείν στο κοινωνείν ολοκληρώνεται χωρίς λογική ούτε ηθική δικαιολόγηση, εφόσον το οικονομείν δεν εκλαμβάνεται πλέον ως ορθολογικό πράττειν, αλλά ως «παιγνίο». Η αγορά έτσι όχι μόνον αυτοδικαιολογείται, ούτε καν καθίσταται το αποκλειστικό πεδίο ορθολογικότητας, αλλά γίνεται πλέον ο αποκλειστικός μηχανισμός αποτίμησης κοινωνικών αξιών. Ο κίνδυνος του κολεκτιβιστικού ολοκληρωτισμού ελλοχεύει, υποτίθεται, σε κάθε αξίωση κοινωνικής δικαιοσύνης, σε κάθε διατύπωση αξιολογικών κρίσεων που προηγούνται της ετυμηγορίας της αγοράς ¹⁴. Κάθε τάξη (order) άλλου τύπου που προηγούνται της αγοράς, επομένως και κάθε ανάλογη αξιολόγηση, κρίνεται αδύνατη και ηθικά απαράδεκτη. Η «αυθόρμητη τάξη» της αγοράς νομοθετεί και αξιολογεί ¹⁵. Σε ένα περιβάλλον «άγνοιας» και «αβεβαιότητας» κρίνεται αδιανόητη τόσο η αμερολήψια όσο και η καλή πληροφόρηση του παρατηρητή, επομένως και κάθε ορθολογικό κατά την αξία κριτήριο ¹⁶. Η διαμόρφωση κοινωνικών δεσμεύσεων, άλλων από τους κανόνες του «παιγνίου» θα καθιστούσε τον καθένα υπόλογο στις αξιολογήσεις των υπολοίπων ¹⁷, κάτι που θεωρείται ταυτόσημο με τη δουλεία, ενώ στον Smith λειτουργούσε ως συνθήκη ελευθερίας. Κατά συνέπεια, οι παραδεδομένοι θεσμοί, των οποίων η συμβατότητα με τους όρους της «αυθόρμητης τάξης» έχει εμπεδωθεί, αποτελούν αξίες, ακριβώς στο μέτρο αυτής της συμβατότητας ¹⁸.

Με τον Hayek, η εσωτερική αντινομία παραχωρεί τη θέση της στην καθόλου αυθαιρεσία του επιχειρήματος. Το ίδιο το διάβημα της δικαιολόγησης της αγοράς κινδυνεύει να αυτοαναιρεθεί ως περιττό, αν είναι πραγματικά η αγορά το πλέον έγκυρο πεδίο διαμόρφωσης κοινωνικών αξιών.

Γ

Βάσει των ανωτέρω, η κριτική ανασυγκρότηση της κοινωνικής αρχής καθίσταται επείγουσα όχι μόνον για την ιδεολογική υποστήριξη των όποιων κοινωνικών μεταρρυθμίσεων και μετασχηματισμών, αλλά γι' αυτή την ίδια τη διαφύλαξη ενός ελάχιστου κοινωνικότητας έξω από τη ρυθμιστική αρχή της αγοράς. Προς τούτο είναι υποχρεωμένη να αντιμετωπίσει όχι μόνον τα επιμέρους βήματα του νεοφιλε-

λεύθερου επιχειρήματος, αλλά κυρίως τη θεμελιακή του προϋπόθεση: την ταύτιση της *κοινωνικής αρχής* με τη μορφή-κράτος που γίνεται χωρίς αναφορά στους όρους του χωρισμού της μορφής αυτής από την ιδιωτική κοινωνία. Η ενδεχόμενη υπεράσπιση της *κοινωνικής αρχής* χωρίς αναφορά στους όρους αυτούς θα ανατροφοδοτούσε αλλά και θα δικαίωνε, εντέλει, το νεοφιλελεύθερο επιχείρημα. Η ιδεολογική ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού συνιστά ηθικοπολιτική πρόκληση όχι μόνον επειδή νομιμοποιεί και εξιδανικεύει την κοινωνική αποσύνθεση, αλλά κυρίως επειδή η πειστικότητά του τροφοδοτείται από την πραγματική, ιστορική χρεοκοπία της ενσάρκωσης της κοινότητας στους κράτος.

Το κράτος ως «μορφή της καθολικότητας» και η αγορά ως κατακερματισμός της ιδιωτικής κοινωνίας σε εξατομικευμένα εγωιστικά υποκείμενα αποτελούν τους δύο αμοιβαία αναγκαίους πόλους της ίδιας κοινωνικής μορφής καταμερισμού της εργασίας¹⁹. Ο διαχωρισμός του κράτους σε ιδιαίτερη βαθμίδα είναι συναφής προς το γενικευμένο διαχωρισμό των ατόμων μέσα στην κοινωνία. Η νεοφιλελεύθερη επίθεση στην *κοινωνική αρχή* καθόλου δεν μετριάξει το χωρισμό αυτό. Όχι μόνον δεν θίγει τα χαρακτηριστικά μιας εξουσίας αποκομμένης από την κοινωνία, αλλά αντίθετα: παροξύνει το χωρισμό αυτό και μαζί του όλα τα χαρακτηριστικά της εξουσίας που υποτίθεται ότι καταδικάζει (αυταρχισμό, γραφειοκρατία, αυθαιρεσία). Η απαξίωση της κοινωνικής αρχής, ενώ φαινομενικά στοχεύει στην απαλλαγή της ιδιωτικής κοινωνίας από τον «ασφυκτικό εναναγκαλισμό του κράτους», στην ουσία υπονομεύει κάθε έλεγχο της κοινωνίας επί της αγοράς και επί του κράτους. Η *ατομική αρχή* συρρικνώνεται στο «αγοραίο παίγνιο» και η *κοινωνική αρχή* παγιώνεται στην «αφηρημένη καθολικότητα» του κράτους. Εξιδανικεύεται έτσι ο πραγματικός διχασμός μεταξύ ατομικού και κοινωνικού και, κυρίως, δεν γίνεται ανεκτή – ούτε λογικά ούτε ηθικά – η δυνατότητα νέων μορφών κοινωνικής συμβίωσης πέρα από τις παραδεδομένες.

Ως εκ τούτου η κριτική ανασυγκρότηση της *κοινωνικής αρχής* επιφορτίζεται με το διπλό καθήκον να αναδειξει τόσο τον υποκριτικό χαρακτήρα του αντικρατισμού όσο και τον επίπλαστο και περιοριστικό χαρακτήρα του ατομισμού των νεοφιλελευθέρων. Οι πολιτικές προτάσεις των τελευταίων συγκλίνουν στην εξασθένιση της δημοκρατικής αρχής, στον περιορισμό του εκλογικού δικαιώματος, εν ολίγοις, στη δραστική υπονόμηση του ήδη ασθενούς ελέγχου της κοινωνίας επί του κράτους²⁰. Το περίφημο «ελάχιστα παρεμβατικό κράτος»²¹ είναι ένα κράτος που λογοδοτεί λιγότερο στους πολίτες του, ένα κράτος με ενισχυμένη τη στεγανότητα των μηχανισμών του, ένα κράτος του οποίου η καθολικότητα είναι ακόμα πιο αφηρημένη. Αν προσβάλλονται ως ανυπόστατες οι αξίες της κοινωνικής δικαιοσύνης, της ισότητας και του δημοκρατικού ελέγχου, τότε δεν είναι ασφαλώς το κράτος που εξασθενίζει, αλλά η υποχρέωσή του να υπόκειται σε κοινωνικό έλεγχο στο όνομα των αξιών αυτών²².

Ο πρώτος πειρασμός, στον οποίο δεν έχει πλέον τα ιστορικά περιθώρια και τα ελαφρυντικά να υποκύψει η κριτική, θα ήταν η υπεράσπιση ακριβώς του κρατισμού ως αντίπαλου δέους της αγοράς. Ωστόσο, αν η υπόθεση της συνάφειας των δύο εί-

ναι ορθή, κάθε κριτική της αγοράς οφείλει να ολοκληρώνεται σε κριτική της μορφής-κράτος. Όχι μόνο λόγω της οδυνηρής ιστορικής περιπέτειας του κρατικού κολεκτιβισμού, αλλά κυρίως διότι στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία είναι ενεργός και ορατή, πλέον, η τάση μιας τερατώδους λειτουργικότητας μεταξύ της αγοραίας διάλυσης, αφενός, και του σκληρότερου κρατικού αυταρχισμού αφετέρου. Είναι ακριβώς η τάση αυτή που βρίσκει τη θεωρητική της νομιμοποίηση στα νεοφιλελεύθερα ιδεολογήματα. Εξ ου και η επιτακτικότητα της ανάπτυξης του ευρύτερου δημοκρατικού, κοινωνικού ελέγχου επί αμοιτέρων των πόλων της αστικής κοινωνικότητας. Έλεγχος που είναι ανάγκη να διενεργείται στο πλαίσιο αλλά και στο όριο των θεσμών²³.

Ωστόσο, η αναζήτηση των νέων μορφών συλλογικότητας θα οδηγούσε σε νέες τερατογενέσεις αν παραβλεπόταν η ιστορική αξιακή αναβάθμιση της ατομικότητας. Πρόκειται για ένα κρίσιμο και λεπτό μέτωπο, που διαπερνά τις γραμμές του αντιπάλου και μπορεί να αναδείξει τα όρια του διαβήματός του αλλά και να εδραιώσει την ηγεμονία του. Η ιστορική απαξίωση της αφηρημένης συλλογικότητας, της διαχωρισμένης από την προσωπική αμεσότητα πολιτικής, εκφράζεται, καθημερινά, μέσα από πολύμορφες, ετερογενείς, αλλά και μερικές κοινωνικές κινήσεις που όλες έχουν ως κοινό παρονομαστή την κατάφαση της «ιδιαιτερότητας», της «προσωπικότητας», της «αυθεντικότητας», της «διαφοράς». Το ουσιώδες δυναμικό αυτών των αξιώσεων θα μπορούσε να οδηγήσει στα όριά του το σύστημα της αποκλειστικά αγοραίας ρυθμιστικής αρχής. Ο νεοφιλελευθερισμός, παρά την ατομιστική του ρητορική, καλλιεργεί μια πολύ περιοριστική αντίληψη για την ατομικότητα. Έχει επισημανθεί ότι ο στενά αρνητικός ορισμός της ελευθερίας²⁴, είναι αντίληψη που εξαφανίζει κάθε θετικό περιεχόμενο από την ελευθερία ως πραγμάτωση οικουμενικού ιδεώδους και την αποσυνδέει από το αίτημα της ισότητας. Παραβλέπεται, όμως, συχνά, ότι στο βαθμό που ως προνομιακό περίο της ελευθερίας ορίζεται η αγορά, το ιδεώδες της ελευθερίας αναφέρεται όχι στα πρόσωπα, αλλά στα υποκείμενα των αγοραίων σχέσεων, τις οικονομικές μονάδες: τις «επιχειρήσεις» και τα «νοικοκυριά»²⁵. Οι σχέσεις εξουσίας, εκμετάλλευσης και υποταγής των ατόμων στο εσωτερικό των μονάδων αυτών βρίσκονται έξω από το βεληγκεές των νεοφιλελευθέρων αξιώσεων για ατομική ελευθερία. Αυτός είναι ο λόγος που ο εγκωμιασμός της ατομικότητας συνεχώς εκτρέπεται και μειώνεται σε εγκωμιασμό της επιχειρηματικότητας και των παραδοσιακών οικογενειακών σχέσεων ως θεμέλιου της «ελεύθερης κοινωνίας». Είναι χαρακτηριστικό, εξάλλου, ότι στο νεοφιλελεύθερο στρατόπεδο δεν λείπουν και φωνές που σπεύδουν να επισημάνουν την απειλή για τις παραδοσιακές αξίες που συνιστούν οι «ελευθεριακές» αξιώσεις χειραφέτησης από τις όποιες παραδοσιακές ιεραρχήσεις²⁶.

Ωστόσο, η ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού θα εξακολουθεί να τρέφεται από αυτές τις μη παραδοσιακές κοινωνικές αξιώσεις, στο βαθμό που η απαξίωση της κοινωνικής αρχής, όπως υποστασιοποιείται στο κράτος, θα παραμένει, μοιραία, ενεργή όσο ενεργός παραμένει και ο διαχωρισμός του κράτους από την κοινωνία. Το αυτό ισχύει, κατά μείζονα λόγο, και για κάθε νοσταλγική αναδρομή στο χαμένο

παράδεισο της ειδυλλιακής προαστικής κοινότητας²⁷. Κάθε αξίωση «ηθικής αυθεντικότητας», αναγνώρισης της «διαφοράς» και του «προσωπικού βιώματος» θα παραμένει υλικό ευάλωτο – αν όχι λειτουργικό – για τον ισοπεδωτισμό της αγοράς, στο βαθμό που αδυνατεί να εγείρει αξιώσεις ανασύνθεσης του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας με βάση τις αξίες της «οικουμενικά ανεπτυγμένης ατομικότητας»²⁸. Αξιώσεις που προϋποθέτουν την αναδιτύπωση των δικαιωμάτων του ανθρώπου, ως πολιτικών δικαιωμάτων ισότητας και ελευθερίας.

Η νεοφιλελεύθερη καταδίκη του κράτους στο όνομα της ιδιωτικότητας αποτελεί σχήμα οξύμωρο, εφόσον οι όροι σύστασης και χωρισμού των δύο είναι συναφείς. Ωστόσο, το οξύμωρο δεν εμποδίζει την αποτελεσματικότητα της ιδεολογίας. Οι αντινομίες της είναι αντινομίες της κοινωνικής πραγματικότητας. «Το ίδιο το χρήμα είναι η κοινότητα και δεν μπορεί να ανεχθεί άλλη ανώτερη απ' αυτό»²⁹. Η περίφημη αυτή φράση του Μαρξ των *Grundrisse*, επενδυμένη με θετικό αξιολογικό φορτίο, αποτελεί σημαία του νεο-φιλελευθερισμού. Αποτελεί, όμως, και πραγματικότητα σήμερα περισσότερο απ' ό,τι 150 χρόνια πριν: αποτελεί, ως ιδεολογία, μια «πραγματική αφαίρεση», μια «αντικειμενική μορφή νόησης».

Κάθε κριτική του νεοφιλελευθερισμού οφείλει να είναι κριτική όχι της ατομικής αρχής απλώς, αλλά και του πραγματικού χωρισμού της ατομικότητας από την κοινωνικότητα: να είναι αξίωση της δημοσιότητας της πολιτικής και της κοινωνικότητας του ατόμου, αρχές που παραβιάζονται τόσο από το νεοφιλεύθερο ατομισμό όσο και από τον κρατικό κολεκτιβισμό³⁰. Η αξίωση της «ελεύθερης κοινωνικής ατομικότητας» ως γενικής ρυθμιστικής αρχής δεσμεύει προς την κατεύθυνση της συνειδητής κοινωνικής διαμεσολάβησης των όρων ύπαρξης της κοινωνίας³¹. Δεσμεύει στην κριτική της ισχύουσας μορφής οργάνωσης της κοινωνικής εργασίας, η οποία εξορίζει την κοινωνική ουσία των ατόμων σε μια ιδιαίτερη οντότητα που παύει ολόενα να ανήκει στη δικαιοδοσία τους και τους αντιπαράτιθεται ως ξένη δύναμη: ως κεφάλαιο απέναντι στην εργασία τους και ως κράτος απέναντι στην ολότητα των κοινωνικών τους καθορισμών και αναφορών. Αξίωση, πιθανότατα αενάως ανεκπλήρωτη, αλλά όσο ποτέ επείγουσα, αν μη τι άλλο, ως όρος για την ίδια τη διαφύλαξη ενός ελάχιστου κοινωνικής συνοχής και πλανητικής επιβίωσης.

Σημειώσεις

1. Ο όρος «αξιολογικός ατομισμός» είναι εξ ορισμού δισημάντος. Αναφέρεται αφενός στο θεωρητικό αποκλεισμό της προσέγγισης του ζητήματος των αξιών από τη σκοπιά της ολότητας των κοινωνικών σχέσεων. Αυτό θα μπορούσε να ονομασθεί και «αξιακός ατομισμός». Ωστόσο ο όρος «αξιολογικός ατομισμός» αποδίδει και την έννοια της θετικής αξιολόγησης του πρακτικού ατομισμού. Η δισημία του όρου είναι επομένως, εμπρόθετη, στο βαθμό που ανταποκρίνεται στην ανάγκη αναφοράς τόσο στην πρακτική ιδεολογία όσο και τη θεωρητική στάση του νεοφιλελευθερισμού απέναντι στα ζητήματα αξιών.

2. Σχετικά με την υπαγωγή της σμηθιανής οικονομικής προβληματικής σε ανώτερες ηθικοπολιτικές και

ηθικοφιλοσοφικές στοχεύσεις, βλ. R.E. Prasch, «The Ethics of Growth in Adam Smith's *Wealth of Nations*», *History of Political Economy*, 23: 2, 1991, σελ. 342. Για τη σχέση ηθικής φιλοσοφίας και αξιακού ιδεώδους στον A. Smith, βλ. J. Evensky, «The Two Voices of Adam Smith: Moral Philosopher and Social Critic», *History of Political Economy*, 19: 3, 1987.

3. Υπό αυτή την έννοια, η ιδιοκτησία είναι ανοικτή στον επαναπροσδιορισμό της ως «έννοια γένους», δηλαδή ως έννοια που αναφέρεται τόσο στην «κατοχή πράγματος» όσο και στην «κυριότητα εαυτού». Για τις έννοιες αυτές, βλ. Ετιέν Μπαλιμπάρ, *Τα όρια της Δημοκρατίας*, εκδόσεις Ο Πολίτης, 1993, κεφ. «Τι είναι η ιδιοκτησία;» (σ.σ. 97-119). Η δυνατότητα αυτή αποκλείεται με τον περιοριστικό ορισμό της έννοιας της ιδιοκτησίας, ο οποίος επικρατεί στο βαθμό που εδραιώνεται η αστική ιδεολογική κυριαρχία.

4. Βλ. σχετικά A. Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, Liberty Classics, Indianapolis, 1982, κεφ. III, σ.σ. 134-156.

5. Σχετικά με την προσέγγιση του ζητήματος της αλλοτρίωσης από τον Smith, βλ. Δ. Δρόσος, *Αγορά και Κράτος στον Adam Smith*, Ίδρυμα Σάκη Καράγεωργα, Αθήνα, 1994, κεφ. VI.

6. Για το πέρασμα από την πρώτη φάση στη δεύτερη, βλ. Μ. Αγγελίδης, *Φιλελευθερισμός: κλασικός και νέος. Ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγεωργα, Αθήνα 1993, κεφ. δεύτερο και τρίτο. Επίσης για μια συνολική κριτική αποτίμηση της νεο-αυστριακής οικονομικής θεωρίας, βλ. Σ. Ιωαννίδης, *Ανταγωνισμός, αγορά και δημοκρατία. Μια κριτική της νεοαυστριακής οικονομικής θεωρίας*, Ίδρυμα Σάκη Καράγεωργα, Αθήνα, 1993.

7. Ludwig von Mises, *Human Action. A Treatise on Economics*, William Hodge & Co., London, 1949, σελ. 3.

8. L. von Mises, *Socialism. An Economic and Sociological Analysis*, Liberty Classics, Indianapolis, 1981, σ.σ. 378-387.

9. Immanuel Kant, *Political Writings*, Cambridge University Press, 1991, σ.σ. 41-53. Βλ. επίσης την ελληνική μετάφραση του Ε.Π. Παπανούτσου, Ι. Καντ, *Δοκίμια*, εκδ. Δωδώνη, 1971, σ.σ. 24- 41.

10. L. von Mises, *op. cit.*, σελ. 53.

11. F.A. Hayek, «The Errors of Constructivism» στο *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*, The University of Chicago Press, 1978, σ.σ. 21-22.

12. F.A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, Routledge & Kegan Paul, 1960, σ. 38.

13. F.A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty. A new statement of the liberal principles of justice and political economy*, Complete edition in new one-volume paperback, Routledge & Kegan Paul, London, Melbourne and Henley, 1982, vol. 1, «Rules and Order», σ. 42.

14. Βλ. F.A. Hayek, «The Atavism of Social Justice», στο *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*, The University of Chicago Press, 1978, σ.σ. 57-68. Σχετικά με τη νεοφιλελεύθερη απαξίωση του ηθικού επιχειρήματος υπέρ της κοινωνικής δικαιοσύνης, βλ. Π. Μαραβέλιας, «Η νεοφιλεύθερη θεμελίωση της ηθικής: Ο Hayek ως κριτικός της κοινωνικής δικαιοσύνης», *Αξιολογικά* 3, 1992, σ.σ. 56-84.

15. Οι κοινωνικοί κανόνες μειώνονται σε κανόνες παιχνίδιου: κανόνες αρνητικοί που απαγορεύουν, αλλά δεν επιτάσσουν τίποτα. Αναφέρονται στη μορφή και στα μέσα μόνον και όχι στους σκοπούς του πράττειν. Σχετικά με το ψευδο-καντιανισμό που διεκδικεί το ηθικό επιχείρημα του Hayek, βλ. Yvon Quiniou, «Hayek, les limites d' un défi», *Actuel Marx*, no 5, 1989, σ. 82.

16. Αυτό αποκλείει, βεβαίως, κάθε προβληματική σχετική με αξίες από τη σκοπιά της κοινωνικής ολότητας. F.A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, vol. 2, «The Mirage of Social Justice», σ. 5. Ακόμα και η Οι-

κουμηνική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων από τη Γ.Σ. του ΟΗΕ (1948) ψέγεται από τον Hayek στο βαθμό που αντιμετωπίζει την κοινωνία «σαν να ήταν ένας συνειδητά σχεδιασμένος οργανισμός», *Ibid.*, σ.σ. 102-104.

17. Βλ. σχετικά, F.A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, κεφ. 6 («Equality, Value and Merit»), σ.σ. 85-102. Βλ. το ίδιο κείμενο σε μετάφραση του Ν. Λαμπάρα, «Ισότητα, οικονομική αξία και δίκαιη αξία», στο Μ. Αγγελίδης - Κ. Ψυχοπαίδης (επιμέλεια), *Κείμενα πολιτικής οικονομίας και θεωρίας της πολιτικής*, Αξιολογικά/Κείμενα 1, Εξάντας, 1992, σ.σ. 375-400.

18. F.A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, σ. 61. Επίσης, F.A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, vol. 1, «Rules and Order», σ. 105, όπου χαρακτηριστικά υποστηρίζεται ότι η υποταγή στους παραδεδομένους κοινωνικούς κανόνες της «αυθόρμητης τάξης» οφείλεται ασυζητητά («without question»). Για το «μηχανισμό επιλογής» κανόνων και θεσμών ως προς το κριτήριο της συμβατότητάς τους προς την αγοραία τάξη, *ibid.*, σ.44.

19. Βλ. την κλασική θεμελίωση αυτής της προβληματικής στο «κεφάλαιο του χρήματος» των *Grundrisse*. Καρλ Μαρξ, *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας. Grundrisse*, (μετάφραση του Δ. Διβάρη), Στοχαστής, Αθήνα, 1989, τόμος Α. Εξάλλου, για μια προσέγγιση της αγοράς και του κρατικού σχεδίου ως δύο πόλων της νεωτερικότητας, βλ. Jacques Bidet, *Théorie de la modernité suivi de Marx et le marché*, PUF - Questions, Paris, 1990.

20. Βλ. για παράδειγμα, τις προτάσεις του Hayek στο *Law, Legislation and Liberty*, *op.cit.* vol. 3, «The Political Order of a Free People», σ.σ. 113-117. Για την περιοριστική αντίληψη της δημοκρατίας ως απλώς τρόπου διακυβέρνησης και όχι ως δυναμικής κοινωνικής μορφής της ελευθερίας, βλ. Yvon Quiniou, *op. cit.* σ. 86, σημ. 25.

21. Το οποίο πρέπει να διακρίνεται από το «ελάχιστο κράτος» του R. Nozick (*Anarchy, State and Utopia*, Oxford, Basil Blackwell, 1974). Όσον αφορά στο τελευταίο, βεβαίως, το επιχείρημα ισχύει κατά μείζονα λόγο. Βλ. σχετικά, Marc Fleurbaey, «Nozick - La théorie de l'État minimal», *Actuel Marx*, no 5, 1989, σ.σ. 88-94.

22. Η «κριτική» των νεοφιλελεύθερων στον «ολοκληρωτισμό» ανατρέχει πριν από τον Marx, στον Rousseau και την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας. Όπως έχει χαρακτηριστικά παρατηρηθεί, πρόκειται για κριτική όχι του «παρκατού σοσιαλισμού», αλλά της «υπαρκτής δημοκρατίας». Domenico Losurdo, «Marx et l'histoire du totalitarisme», J. Bidet - J. Texier (direction), *Fin du communisme? Actualité du marxisme?*, Actuel Marx, Confrontation, PUF 1990, σ. 93. Ωστόσο η νεοφιλελεύθερη αυτή στόχευση δεν είναι αδιάφορη. Βλ., για παράδειγμα, την άποψη, που διατυπώνεται και από μαρξιστική σκοπιά, ότι το πέρασμα από τον Rousseau στον Marx είναι υποχρεωτικό (η δημοκρατία δεν είναι απαίτηση του σοσιαλισμού, αλλά αντίστροφα, ο σοσιαλισμός είναι απαίτηση της δημοκρατίας), Yvon Quiniou, «Mort de Lénine, vie de Marx», στο *Fin du communisme? Actualité du marxisme?*, *op. cit.*, σ. 232.

23. Έλεγχος της κοινωνίας των πολιτών επί του κράτους με την ανάπτυξη της δημοκρατίας, όχι απλώς ως άμυνα, αλλά και ως μετασχηματισμός των αναγκών μέσω της αξίωσης και επιλογής νέων δικαιωμάτων στο πλαίσιο ενός νέου ορθολογικού συνδυασμού της ολότητας των γενικών αναγκών των ανθρώπων και των ορίων που θέτει η φύση στην ιδιοποίηση. Βλ. σχετικά, Nicola Badaloni, «Une relecture de Marx: "droits" et "besoins"», *Fin du communisme? Actualité du marxisme?*, *op. cit.*, σ. 74. Σχετικά με τη δημοκρατία όχι ως επιπρόσθετο «ηθικό» συμπλήρωμα, αλλά ως ουσιαστικό περιεχόμενο του κομμουνιστικού προτάγματος, καθώς και για τη σχέση «τυπικής» και «πλούσιας σε περιεχόμενο» δημοκρατίας, βλ. Yvon Quiniou, «Mort de Lénine, vie de Marx», *Fin du communisme? Actualité du marxisme?*, *op. cit.*, σ. 231 (υποσημείωση). Ακόμα, βλ. την πρόταση της ισοελευθερίας ως ανάπτυξη της δημοκρατίας στο όριο της θεσμοθετημένης πολιτικής, Ετιέν Μπαλιμπάρ, *Τα όρια της Δημοκρατίας*, *op. cit.*, σ.σ. 92-95.

24. Για τον αρνητικό ορισμό της ελευθερίας, ως «μη-καταναγκασμού», βλ. F.A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, London, Routledge & Kegan Paul, 1960, σ.σ. 11-21. Για το συναφή περιοριστικό ορισμό της έννοιας του καταναγκασμού, βλ. *ibid.* σ. 137. Για τη συσχέτιση ελευθερίας και «άγους», βλ. *ibid.*, σ. 394.

25. Βλ. σχετικά τις παρατηρήσεις του Jacques Texier, «Le monde moderne et l' idée du communisme» στο *Fin du communisme? Actualité du marxisme?*, *op.cit.*, σ. 51.

26. Βλ. σχετικά Irving Kristol, «Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Μηδενισμός», στο Ανδριανόπουλος-Λούλης (επ.), *Η φιλελεύθερη ιδεολογία. Κείμενα για το νέο φιλελευθερισμό*, Imago, Αθήνα, 1985, σ.σ. 177-193. Βλ. επίσης G. Gilder, *Wealth and Poverty*, Buchan & Enright, Publishers, London, 1982, σ. 257, όπου υποστηρίζεται ως αναγκαία ηθική βάση της κοινωνίας της αγοράς η ανάγκη να αποκατασταθεί («...») η πίστη στην τύχη, τη θεία πρόνοια, την εφευρετικότητα των ελεύθερων και θεοφοβούμενων ανθρώπων». Βλ. ακόμα το κεφάλαιο 11 του ίδιου έργου («The Myths of Discrimination», σ.σ. 129-140), όπου οι κοινωνικές διακρίσεις ως προς το φύλο, ανάγονται σε βιολογικές διαφορές. Χαρακτηριστικές του ηθικο-φιλοσοφικού στίγματος του νεοφιλελευθερισμού είναι και οι απόπειρες για θεολογικού τύπου «θεμελιώσεις» της ηθικής της αγοράς, στο συλλογικό τόμο *God and the Marketplace. Essays on the Morality of Wealth Creation*, IEA Health and Welfare Unit, London, 1993.

27. Η αντιπαράθεση μιας ιδεολογίας «επιστροφής στην παράδοση» ως αντίδοτο στα δεινά της σύγχρονης κοινωνίας θα δικαίωνε, εξάλλου, τον ισχυρισμό του Hayek ότι η κριτική του καπιταλισμού δεν αποτελεί νεωτερική αξίωση, αλλά εκφράζει μια αναβίωση της παραδοσιακής κοινοτικής ηθικής (tribal ethics), η εξάλειψη της οποίας αποτελεί βασική προϋπόθεση της σύγχρονης «Μεγάλης Κοινωνίας». Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, *op. cit.*, vol. 2, «The Mirage of Social Justice», σ.σ. 134 και 147.

28. Καρλ Μαρξ, *Grundrisse*, *op. cit.*, σ.σ. 110-115.

29. Καρλ Μαρξ, *Grundrisse*, *op. cit.*, 158.

30. Βεβαίως, στα καθεστώτα του κρατικού κολεκτιβισμού η πολιτική έχανε επίσης το δημόσιο χαρακτήρα της, με την απορρόφηση της κρατικής εξουσίας από τον κομματικό μηχανισμό: ακόμα και τα μη-μέλη του κόμματος-κράτους δεν έπαιαν να είναι υπήκοοί του. Υπό αυτή την έννοια, η «συμβολαιακή σύσταση» της πολιτικής εξουσίας, ενώ δέσμευε όλους τους πολίτες, δεν τους αναγνώριζε ως υποκείμενα πολιτικών δικαιωμάτων. Για την έννοια της contractualité τόσο στην κοινωνία της αγοράς όσο και στην κοινωνία του κρατικού σχεδιασμού, βλ. Jacques Bidet, «Capitalisme, communisme, marxisme, socialisme», στο J. Bidet - J. Texier (direction), *Fin du communisme? Actualité du marxisme?*, *op.cit.*, σ. 23.

31. Υπό αυτή την έννοια, η κριτική ανασυγκρότηση της κοινωνικής αρχής δεν τίθεται ως ζήτημα αδιαμεσολάβητης εξάλειψης της αγοράς, αλλά ως ζήτημα υπαγωγής της αγοράς σε διαδικασίες πολιτικού ελέγχου και ανάπτυξης συνειδητών μορφών παραγωγής από μέρους των πολιτών. Οι νέες αξίες αλλά και οι νέες πολιτικές μορφές θα αναπτυχθούν μέσα από αυτές τις διεργασίες του ιστορικού παρόντος και δεν θα τίθενται πλέον ως προκατασκευασμένα ιδεώδη. Βλ. σχετικά K. Psychopedis, «Dialectical Theory: Problems of Reconstruction», στο W. Bonefeld, R. Gunn and K. Psychopedis (eds), *Open Marxism*, Vol. 1, «Dialectics and History», Pluto Press, 1992, σ.σ. 47-49.

